

A rév és a vám: a fordítás során keletkező „hozzáadott érték” jelenségéről

Gula Marianna

Fritz Senn, a ma élő egyik legjelentősebb Joyce-kritikus (a Zürichi Joyce Alapítvány igazgatója) pár évtizeddel ezelőtt így jellemezte az *Ulysses* fordításának élményét: „Az *Ulysses* fordítói valóságos odüsszeiára indulnak, épp annyi ügyességgel, leleményességgel, kitartással és ha lehetséges, egy jószándékú bölcsesség istennő segítségével kell felvértezve lenniük, mint amennyivel Odüsszeusz maga fel volt vértézve.”¹ Senn több évtizednyi kritikai írásai viszont folyvást azt demonstrálják, hogy teljesen mindegy mennyire van birtokában a fordító az imént említett képességeknek, az *Ulysses* nyelve kikerülhetetlenül ellenáll, vagy eliszkol a fordítók szelíd ostroma előtt. Joyce-kritikusi minőségemben teljességgel egyetértek Senn véleményével, hogy az *Ulysses*-t fordító a folyamatos kudarcélménnyel dacol. Mégis, e kollektív erőfeszítés résztvevőjeként, melynek az volt a célja, hogy a létező magyar *Ulysses* fordításoknál kielégítőbb változatot hozzon létre, az elmúlt néhány évben sikerült elhallgattatnom a kételyeimet és a feladat minél tökéletesebb kivitelezésének szolgálatába állítanom kritikai meglátásimat.

Jóllehet teljességgel tudatában vagyok/vagyunk a fordítás során elkerülhetetlenül keletkező veszteségeknek, itt most az értékmentésre fogok koncentrálni, vagyis arra, hogy mivel és hogyan gazdagítja az új fordítás a magyar olvasó számára az *Ulysses* szövegolvasás élményét. Közös munkánk egyik fő célja, hogy az olvasónak minél több lehetőséget biztosítsunk arra a fajta kreatív együttműködésre, amelyet Joyce eredeti szövege megenged, sőt, igényel.² Senn szerint az *Ulysses* fordításai általában leszűkítik a kreatív együttműködés lehetőségét,³ mivel „sokkal inkább tárgyi irányultságúak, nagyban lecsökkentik a nyelvnek mint társszerzőnek a szerepét”; „megnyirbálják a választási lehetőségeket”; megszakítják a

¹ Fritz Senn, “Seven Against *Ulysses*,” *James Joyce Quarterly* 4:3 (1967), 170. o. A Senn cikkeiből vett idézetek természetesen saját fordításomban hangzanak el. Joyce-kutatóként sokat köszönhetek Fritz Sennnek személyesen, csakúgy, mint a Zürichi Joyce Alapítványnak, ahol 2000-2001-ben a svájci kormány, majd a Joyce Alapítvány ösztöndíjainak köszönhetően tizennégy hónapig folytathattam kutatómunkát a Joyce *Ulysses*-éről írt PhD disszertációmhoz. Jelenlegi projektünk is sokat profitált Fritz Senn észrevételeiből.

² Jóllehet az „eredeti szöveg” fogalma némileg problematikus, hiszen az *Ulysses*-nek angolul több szövegváltozata létezik, ez a tény nem befolyásolja a szövegnek azt a jellemzőjét, amelyről itt beszélek. Mi a ma leginkább elterjedt Gabler-féle 1984-es kritikai kiadást vettük alapul.

³ Senn, *Joyce’s Dislocations: Essays on Reading as Translation*, szerk. John Riquelme (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1984), 16. o.

kapcsokat⁴; „nem tudják Joyce-ot minden allúzív ösvényen követni.”⁵ Végeredményben tehát „a fordításoknak egyetlen eleme sem képes arra, hogy oly mértékben ajándékozza meg az olvasót valamiféle epifániával, mint az eredeti.”⁶ (Senn az epifánia fogalmát itt nyilvánvalóan a joyce-i értelemben használja. Én is így fogom használni).

A továbbiakban abból szeretnék ízelítőt adni, hogyan próbáltunk meg megbirkózni ezzel a tendenciával. A szöveghez globálisan közelítve gyakorta folyamodtunk a funkció- és hatás-átvitel stratégiájához. Ez alatt azt értem, hogy szemantikai, stilisztikai és szemiotikai potenciálokat időnként átvezettünk az eredeti helyről egy másik helyre. Például, számos esetben, ahol megoldhatatlannak tűnt, hogy a nyelv olyan mértékben legyen társszerző, mint az angol eredetiben, a veszteséget úgy próbáltuk kompenzálni, hogy olyan helyen növeltük a nyelv társszerzői szerepét, ahol az angol eredetiben a nyelv – ha Joyce esetében lehet egyáltalán ezt mondani – kevésbé „aktív”. Időnként az angolhoz képest a magyarban módosul az epifánia természete. Hasonlóképpen, ha bizonyos esetekben kapcsok szakadtak meg a magyar fordításban, mivel csak erőlködve tudtuk volna megtartani az eredetieket, akkor más kapcsokat vezettünk be úgy, hogy az erőfeszítés maga ne legyen érzékelhető. Arra a kérdésre, hogy a tevékenységünket lehet-e fordításnak nevezni egyáltalán, a válasz, úgy vélem, hogy igen, mivel a szövegbe való „belenyúlásunk” alázatosan mérsékelt, és mindig arra törekszik, hogy Joyce verbális mikro- és makro-ökonómiájának keretein belül maradjon. Két konkrét példán keresztül fogom ezt szemléltetni.

Homérosz nyomában

Joyce, a nyelv legendás mestere, színeváltó szavakból daidaloszi hálókat szövöget, a fordítók pedig úton-útfélen kénytelenek megszakítani ezeket a hálókat, aztán foldozgatni, ahol lehet. A legkézenfekvőbb ilyen eset egy olyan, az angol eredetiben kulcsfontosságú összefüggés (a „Throwaway” szó/név/motívum köré szőtt háló), amelynek sajnos nyoma sincs sem Gáspár Endre, sem Szentkuthy Miklós

⁴ Ibid, 28. o.

⁵ Senn, (1967), 184. o.

⁶ Senn, (1984), 20. o.

fordításában, sem Bartos Tibor átdolgozásában,⁷ ezért a jelenlegi projekt egyik feladata volt ennek a hiánynak a pótlása. Jóllehet az új fordítás sem tudta zökkenőmentesen megoldani a problémát, mint ahogy látni fogjuk, mégis, afféle „hozzáadott értéként,” működésbe léptet egy olyan, az eredetiben nem létező intertextuális játékot, amely, úgy vélem, elnyerné Joyce tetszését is.

A magyar olvasók ezidáig nem tehetek mást, mint értetlenül fogadták azt a cselekmény szempontjából igen lényeges mozzanatot, amikor a tizenkettedik, „Küklöpsz” fejezetben Lenehan megvádolja Bloomot azzal, hogy fogadott egy lóra és jó sok pénzt nyert rajta. Sem Gáspár, sem Szentkuthy nem ügyel annak a nyelvi kapocsnak a megtartására, amely nélkülözhetetlen az esemény megértéséhez. Az angol szöveg figyelmes olvasója vagy újraolvasója azonban összerakhatja a képet, miszerint Lenehan azért feltételezi Bloomról ezt a képtelenséget, mert Bantam Lyonstól hallotta. Lyons pedig abból gondolja, hogy ez így van, mert amikor ő korábban összefutott Bloommal, és kölcsönkérte tőle a *Freeman's Journal* aznapi számát, hogy belenézzen a turf-rovatba, Bloom hozzá intézett szavait tévesen kódolt tippként (a versenyló nevéként) értelmezte. Kulcsfontosságú tehát, hogy Bloom ötödik, azaz a „Lótuszevők” fejezet végén Lyonsnak adott válasza egyértelműen megidézze a versenyló „Küklöpsz”-ban megjelenő nevét. A versenyló neve, angolul „Throwaway,” Gáspárnál „Haszontalan,” Szentkuthynál „Többsincs,” Bloom Lyonsnak adott válasza – „You can keep it. I was just going to throw it away” (U 5.531-34)⁸ – Gáspárnál és Szentkuthynál majdnem ugyanaz: „Megtarthatod...épp(en) el akartam dobni” (G 66, Sz104). Szentkuthy arra sem tesz kísérletet, hogy Bloom szavait vagy a versenyló nevét összekapcsolja a nyolcadik, „Laisztrügónok” fejezet elején szereplő incidenssel, amikor is egy komor fiatalember egy „throwaway”-t csúsztat Mr. Bloom kezébe, mely motívum a megváltás gondolatának parodisztikus hordozójaként szolgál a könyv további fejezeteiben. Gáspár, Szentkuthyval ellentétben megpróbálja, kissé esetlenül, Bloom Lyonsnak adott válaszát a „Laisztrügónok”-beli incidenssel összehangolni – a komor ifjú egy „úgyis eldobod cédulát” tesz Bloom kezébe (G 118) – ami még inkább érthetlenné teszi, hogy miért hagyja figyelemen kívül a szerkezetileg nélkülözhetetlen kapcsolatot.

⁷ James Joyce, *Ulysses*, ford. Gáspár Endre (Budapest: Nova Irodalmi Intézet. 1947, 2 kötet). James Joyce, *Ulysses*, ford. Szentkuthy Miklós (Budapest: Európa, 1974); James Joyce, *Ulysses*, ford. Szentkuthy Miklós, szerk. Bartos Tibor (Budapest: Európa, 1986).

⁸ James Joyce, *Ulysses*. 1922. (New York: Vintage, 1986).

Nem kis fejtörés után, hogy hogyan lehetne a „throwaway”-összefüggés mindhárom pillérét a magyarban is megteremteni, a következő módon sikerült a nélkülözhetetlen kapcsolatot a versenyló neve és Bloom Lyonsnak adott válasza között létrehozni: Kappanyos András találó ötlete nyomán, a versenyló neve „Semmirekellő” lett, Bloom Lyonsnak adott válasza pedig „Megtarthatja [...]. Épp el akartam dobni, nekem úgyse kell semmire.” A harmadik pillér is felsejlik, igaz, nem a legegánsabb megoldások egyike: „Egy komor, fiatal semmirekellő (Keresztény Ifjak Egylete) lesben a Graham Lemon melegédes gőzében, szórólapot csúsztatott Mr. Bloom kezébe.”⁹ Kollektív megelégedésünk még inkább nőtt annak a későbbi felfedezésemnek az eredményeképpen, hogy a versenyló új nevének olyan, a szöveggörnyezetbe tökéletesen illő intertextuális hozadékai vannak, amelyek nincsenek jelen az eredetiben.

A „Semmirekellő” név frappáns kapcsot teremt ugyanis Devecseri Gábor magyar *Odüsszeia* fordításával. Jóllehet a versenyló neve az angolban („Throwaway”) szintén megidézheti az *Odüsszeia* egy bizonyos jelenetét, amikor Polüphémosz sziklákát vet Odüsszeusz hajója után, ez a visszhang messze nem olyan találó, mint a magyar versenyló névben rejlik. A „Semmirekellő” név az *Odüsszeiá*-nak azt a kulcsfontosságú jelenetét idézi fel, amikor Odüsszeusz túljár a Küklópsz eszén azáltal, hogy *Οὐτις* álnéven mutatkozik be neki. Odüsszeusz álnevét a legtöbb angol fordítás, amelyeket Joyce ismert, illetve a környezetében lévők szerint használt az *Ulysses* írása idején,¹⁰ „Noman” névre fordítja, Devecseri fordításában pedig „Senkise.” Miután *Οὐτις* megvakítja a Küklópszot, Polüphémosz a barlangból utolsóként kimenő drága kosának sírja el bánatát, mily nagy bajjal sujtotta őt „*οὐτιδανός* [...] *Οὐτις*” (IX. 460).¹¹ Ami Joyce potenciális forrásai fordításában „Outis, wretch base-named and *nothing worth*” (Cowper), „*vile Noman*” (Pope), „*no-good Noman*”

⁹ A „Y. M. C. A.” „Keresztény Ifjak Egylete”-ként való fordítását 2012-ig még korrigálni fogjuk, mivel, ahogy Ritoók Zsigmond előadásom után felhívta rá a figyelmem, a szervezet magyar megnevezése helyesen „Keresztény Ifjúsági Egyesület.”

¹⁰ Joyce szakavatatlanul megpróbálkozott ugyan a homéroszi görög tanulmányozásával is, de az *Odüsszeiát* leginkább angol fordításokban ismerte. Kamaszként előszeretettel forgatta Charles Lamb *The Adventures of Ulysses*-ét, és később együtt tanulmányozta Pope és Cowper fordításaival, aztán az *Ulysses* írásának korai fázisában, Tiesztben és Zürichben figyelt fel Samuel Butler és T. E. Shaw fordításaira, és végül Párizsban Butcher és Lang fordítását használta, ennek a fordításnak a stílusát és hangnemét építette be saját szövegébe. (ld Keri Elisabeth Ames, “Joyce’s Aesthetic of the Double Negative and His Encounters with Homer’s *Odyssey*,” *European Joyce Studies* 16 (2005): 15-48, 30. o.)

¹¹ Homérosz, *Odüsszeia*, ford. Devecseri Gábor (Budapest: Európa, 1947).

(Butler), „worthless No-man” (T. E. Shaw), és „Noman, *nothing worth*” (Butcher and Lang), Devecseri fordításában „*semmirekellő* Senkise.” Devecseri változata mesterien visszaadja a homéroszi görögben szereplő *figura etimologicát*, amely teljesen hiányzik, vagy kevésbé elegánsan ültetődik át az angol változatokba. Nem sokkal ezek után, Polüphemosz másodszor is használja az *οὐτιδανός* jelzőt. Amikor végre megtudja Odüsszeusz igazi nevét, ráébred, hogy egy rég megjósolt végzet telt be rajta, és azt is felismeri, hogy tévhite áldozata lett: „mindig egy szép nagytermetű férfit” várt, „nagy erő vértjével övezve,” de egy „apró, hitvány” *οὐτιδανός* (IX. 513-516) okozta vesztét. Míg az angol fordítások, egy kivétellel, meg sem próbálják összekötni a két szövegrészt, Devecseri ismét ugyanazt a szót használja: „semmirekellő szúrta ki drága szemem” (IX.515-16).

A szerteágazó homéroszi rezonanciáinak köszönhetően, a „Semmirekellő” több szempontból is kiválóan megfelel Joyce „Küklopsz” fejezetében először említett versenylő nevének. Emiatt a név miatt esik Bloom áldozatul Lenehan koholt vádjainak, hogy fogadott egy lóra és bezsebelt egy csomó pénzt, ami nagyban megingatja a többiek Bloomról alkotott képét – a polgártárs például hitetlenkedve kiált fel a hír hallatán: „– Az a fehér szemű kaffer [...], aki a büdös életben még sohase tett lóra?” – és emiatt kezdik el megkérdőjelezni Bloom identitásának minden koordinátáját – a nevét, nemzetiségét, vallását, férfiasságát – amit a polgártárs végül úgy foglal össze, hogy Bloom nem más, mint egy „bárányszőrbe bújt farkas.” Közvetetten a „Semmirekellő” név Bloomot, akit a diskusszió hevében Joe Hynes szintén „egy rohadt sötét ló”-nak titulál, magával Odüsszeusszal is asszociálja. Habár az ilyen intertextuális rezonanciák nem tudnak teljességgel kárpótolni azért, hogy a magyarban bizonyos fokig felfeslik az angolban különös gonddal megszőtt motívumháló, mégis az olvasó számára megnyitnak egy kiskaput az örömteljes felfedezés irányába.

Butterly és a sírásó különös esete

Másik példám egy olyan kritikus pont, amely Fritz Senn szerint az *Ulysses* fordíthatatlanságának ékes példája. A nyitó, „Télemakhosz” fejezetben Buck Mulligan ezzel a mondattal hagyja el a Martello tornyot: „And going forth he met

Butterly” (U 1.527). Mulligan kinyilatkoztatása egy evangéliumi mondat „And going forth, he wept bitterly” (Máté 26:75), vagyis Péter bűnbánó sírásának parodisztikus variációja. Senn, miután megvizsgálta ennek az egy mondatnak egy francia és négy különböző német fordítását annak fényében, hogy az eredetiben milyen funkciót tölt be a mondat és milyen potenciális rezonanciái vannak, arra a következtetésre jutott, hogy a „fordítások szükségképpen sokkal kevesebb teret adnak a szöveg tüzetes vizsgálatán alapuló értelmezéseknek.”¹²

Senn észrevétele igaz a két létező magyar fordításra is. Gáspár a szó szerinti fordítást választja: „És menetközben találkozott Butterlyvel” (G 13). Szentkuthy majdnem ugyanezt teszi: „És előremenvén látá Butterlyt” (Sz 22). Az nem igazán világos, Szentkuthy miért cseréli a „találkozás”-t a „látás” aktusára, Gáspáréval szemben az ő megoldásának annyi előnye viszont van, hogy stilisztikailag visszaad valamit Mulligan mondatának modorosságából. Ennek ellenére Szentkuthy változata semmivel sem sugallja jobban, hogy a fordító tudatában volt a mondat bibliai dimenziójának. Nyilvánvalóan a tudatosság nem mindig vezet megelégedéssel eltöltő fordítói megoldásokhoz, de ebben az esetben ez talán mégis lehetséges, mivel a releváns evangéliumi mondatot alá lehet vetni egy olyan játékos transformációnak, amely csaknem akkora teret ad a szöveg tüzetes vizsgálatán alapuló értelemezéseknek, mint az eredeti.

Mielőtt azonban megvizsgálánk, milyen epifániákra képes egy új magyar változat, nézzük meg először azt, hogy ideális esetben a mondat milyen aspektusait kellene megőriznie a fordításnak. Senn szerint a mondat az egész *Ulysses* mintegy „kicsinyített mása, mivel tökéletlenül illeszkedik két kontextusba: az 1904-ben Írországbán játszódó mindennapi eseményekbe, amelyre továbbá ráépül egy kulturális prototípus.”¹³ Egyfelől, mivel Butterly ír hangzású név, a mondatot szó szerint is érthetjük, egy találkozást ír le a „találkozások e nagy könyvében,” ahogy Senn nevezi az *Ulysses*t. Másfelől az a tény, hogy egy bibliai mátrixnak a kissé módosult változata, számottevő jelentéstöbblettel ruházza fel a mondatot, amelyet Senn cikkében olyan alaposan feltérképezett, hogy érdemes teljességében idézni:

¹² Senn, (1984), 37.o.

¹³ Ibid.

Az evangéliumi visszhang felforgató nyomatékot ad a szövegrésznek. Átváltoztat. Egy amúgy határozatlan harmadik személyű névmást [...] egy prominens tanítvánnyá és szentté, Szt Péterré avat, aki az egyház alapkövének választott, annak az egyháznak, amely olyan domináns szerepet játszott Joyce Dublinjában. Ugyanúgy kerül be az *Ulysses*be, ahogy Krisztus kiválasztotta, a nyelv esetlegessége miatt: „Péter vagy, erre a sziklára építem egyházamat” (Máté 16:18). Az, hogy ez a homonim Péter kapta meg a menyország kulcsait, teológiai rezonanciával ruházza fel Stephennek és Mulligannek a Martello torony kulcsa feletti cívdását, és mindez egy olyan eposzban történik, amely tele van otthagytott, elfelejtett, keresztbetett kulcsokkal, melyekkel verbálisan és képileg is játszanak. Az evangéliumban Péter bűnbánó sírását közvetlenül az előzi meg, hogy rájön, beszéde leplezte le: „a te beszéded is elárul téged” (Máté 26:73).¹⁴

Senn szerint épp annyi kárt okoz, ha a dublini felszínt nem vesszük figyelembe, mintha a bibliai visszhangjaitól fosztjuk meg a mondatot, viszont fordításban nem lehetséges mindkettőt megtartani. Ha a fordító ezen a ponton már végképp alkalmatlannak érezné magát a feladat megoldására, Senn záró észrevételei megadják a kegyelemdőfést:

A probléma nem csak az, hogy mennyi külső valósággal és bibliai tartalommal telítjük meg a mondatot, hanem az, hogy működésbe léptessük azt a rejtélyes azonosítási folyamatot, melyet Joyce olyan politropikusan alkalmaz. „Butterly” egy korai Odüsszeuszi álca, hamis identitás, amely átváltoztatható egy ripacskodó határozószóvá (amely egyébként teljesen ráillik Stephenre, aki több szempontból is jellemezhető a „bitter”, „keserű” jelzővel).¹⁵

Senn észrevételeit mimagunk tovább tetézhajjuk azzal, hogy amennyire a „bitterly” határozószó ráillik Stephenre, annyira illik a „Butterly” mint név és határozószó Mulliganre, aki ismételten a vajjal („butter”) asszociálódik, szó szerinti és metaforikus értelemben egyaránt. Butterly Mulligan, aki reggelire „mindkét oldalán vastagon vajazva” eszi a kenyeret, és aki a D.S.T.-ben (Dublini Sütőipari Társaság)

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

„vastagon beborítja vajjal” édes pogácsája párologó belsejét,¹⁶ mindig arra vajaz, hogy minden felet egyaránt kiszolgálva a legjobban járjon. De mit cselekedjenek a fordítók, akiknek helyzete sokkal inkább hasonlatos keserű Stephenéhez, akik kénytelen-kelletlen tudomásul veszik, hogy nem tehetik ugyanezt? Lenehan „Aiolosz”-beli szavaival élve, gondolkodnak, fontolgotnak és agyalnak, hogyan ültethetnék át saját nyelvükre az eredeti finomságait és végül a következő megoldással állnak elő: „És kimenvén onnan, keserves/kesergő sírásóra akadt,”¹⁷ ami egy kissé módosított változata az evangéliumi mátrixnak: „És kimenvén onnan, keserves sírásra fakadt.” Itt meg kell jegyeznünk, hogy a játékos torzítás valójában két magyar bibliafordítást ollóz össze. Hogy jelöltebbé tegyük a bibliai rezonanciát, az első fele Károli protestáns verzióját idézi meg: „Kimenvén onnan, keservesen síra,” a tulajdonképpeni nyelvjáték pedig a jelenleg használatos protestáns, illetve katolikus fordítások megegyező részére épít: „Aztán kiment onnan, és keserves sírásra fakadt” (Magyar Bibliatársulat); „Kiment, és keserves sírásra fakadt” (Szt István Társulat). Ez a megoldás nyilvánvalóan kárt okoz az eredetiben, hiszen Butterfly – és vele együtt a dublini felszín, odüsszeuszi álca és „butterness” („vajasság”) eltűnnek a nyelvközi szakadékban.

Súlyos a veszteség, de bőséges a kárpótlás. Az evangéliumi mondattal való formai játék majdnem ugyanolyan elmés, mint az eredeiben: a változat elég szorosan követi az evangéliumi mondat ritmusát ahhoz, hogy minden erőfeszítés nélkül megteremtődhessen az asszociáció, ebből a szempontból tehát a mondatnak ugyanaz a közvetlen hatása, mint az angol eredetiben. Szintén megmarad a találkozás motívuma ebben a találkozás nagy könyvében, mégha nem is feltétlenül egy dublini kontextusban. Egy sírásóval való találkozás azonban tökéletesen illeszkedik a nyitó fejezet tematikájába, mivel a kesergő Stephent azzal vádolja meg Mulligan, vagyis inkább Mulligan nénikéje, hogy ő az anyja sírásója. Stephen kényszeresen visszatérő rémálma a halott anyjáról szintén valamiféle tudatalatti félelmet sugall, hogy Mulligannek igaza van, mivel Stephen megtagadta haldokló anyja utolsó kívánságát, hogy térdeljen le ágya mellé és imádkozzon érte. Ez a mozzanat szintén megidézi Szent Péter keserves sírásának okát: elárulta Krisztust, mert megingott a hite.

¹⁶ Ld az első, „Télemakhosz,” és a tizedik, „Vándorló sziklák” fejezeteket.

¹⁷ A keserves/kesergő alternatívák azt mutatják, hogy nincs még teljes egyetértés a fordítócsoporthoz tartozók között a kérdést illetően.

A tematikus potenciáljain túl egyéb erényei is vannak a sírásó motívumának a magyar verzióban. E motívumnak köszönhetően Mulligan kijelentése egy összetettebb intertextuális és stilisztikai játék részévé válhat, mint az eredetiben. Mulligan „Butterly” mondata mintegy beékelődik, félúton áll Mulligannek egy sokkal nyilvánvalóbban az evangéliumot visszhangozó kijelentése – „És Mulligan megfosztaték ruháitól” – és a között a szövegrész között, amelyben Haines Stephen Hamlet-elméletéről érdeklődik. Arra, hogy Stephennek egyáltalán van valamiféle Hamlet-elmélete, Mulligan hívja fel Haines figyelmét nem sokkal azelőtt, hogy bibliai bohóckodásába fogna. Ebben a szöveggörnyezetben a sírásó motívuma kikerülhetetlenül megidézi Shakespeare szövegét, ami az amúgy nem túl meglepő szókapcsolatot „keserves/kesergő sírásó” ambivalenciával ruházza fel. Mivel a sírásók a *Hamlet*-ben a komikus elemet képviselik, a szókapcsolat oximoronként is olvasható. A kifejezésben rejlő proteuszi dinamizmus tehát tükrözi azt az *Ulysses* egész szövegében működő „korrektív nyughatatlanságot,” amelyet Senn írásai szüntelenül demonstrálnak. Ezen túlmenően, annak köszönhetően, hogy a sírásó motívuma Hamleti felhangot ad a bibliai visszhangnak, a magyar mondatban is különböző rétegek épülnek egymásra: nem kulturális prototípus épül a valóságra, hanem egyik kulturális prototípus a másikra. Jóllehet, tökéletlen a kompenzáció, mégis egy olyan műveletet hajt végre, amely az *Ulysses* szövegére összességében igencsak jellemző.

Mulligan kijelentésének „Télemakhoszon” belül funkcionáló intertextuális potenciálját kiegészíti továbbá az, hogy képes megőrizni, sőt nyomatékosítani egy „Télemakhosz” illetve a kilencedik, „Szküllá és Kharübdisz” fejezetek között fenálló intratextuális kapcsolatot: Mulligan kijelentése megelőlegzi Stephen kilencedik fejezetben kifejtett Hamlet/Shakespeare-elméletének a konklúzióját. Az érthetőség kedvéért érdemes a releváns szövegrészt, Stephen Shakespeare-elméletének végkifejletét teljességében idézni:

A külvilágban valóságosként találta meg a belvilágában lehetségesként meglévőt. Maeterlinck mondja: *Ha Szókratész ma elhagyná házát, a bölcszet találná ott küszöbén ülve. Júdást, ma éjszaka kimenvén, Júdához vezetik lépteit.* Minden élet sok nappól áll, nap jön nap után. Magunkon át megyünk, bár rablókkal, szellemekkel, óriásokkal, öregekkel, fiatalokkal, asszonyokkal, özvegyekkel és szerelmes sorstársakkal találkozunk, mindig magunkkal találkozunk.

Jóllehet Mulligan „Télemachosz”-beli mondatában, „És kimenvén onnan, kesergő/keserves sírásóra akadt,” nem világos, hogy ki a mondat alanya, annak fényében, hogy korábbi evangélimot visszhangzó kijeletésében „És Mulligan megfosztaték ruháitól” önmagáról beszél, az alany Mulligan is lehet. Fentebbi fejtegetéseink, Mulligan vajjal való asszociációja alapján, azt is mondhatjuk, hogy Mulligan kijelentése, szimbolikusan megjeleníti Stephen Shakespeare-elméletének konklúzióját, vagyis Mulligan önmagával való találkozását festi le. Ha ez az olvasat erőltetettnek tűnne, ráerősít a lehetőségére az, hogy ugyanazt az igét használja Stephen a kilencedik fejezetben Júdás jellemzésére, mint Mulligan az elsőben: „*If Judas go forth tonight*” (*Júdást, ma éjszaka kimenvén...*) megismétli Mulligan kijelentésében az igét, és mindkét esetben az árulás tematikus eleme sejlik fel, még ha nem is egyenlő mértékben.

Ezt az eredetiben meglévő intratextuális kapcsot a sírásó hamleti motívuma még inkább felerősítheti. Mivel Mulligan kijelentésének alanya csakúgy lehet Stephen, mint Mulligan, a magyar változat szintén szolgálhat kapuként Stephen Shakespeare-elméletéhez – Stephen sírásóval való találkozása mint önmagával való találkozása – az árulás felhagjának teljes megtartásával.

Befejezésképpen: a céloom ezeknek a minuszkuláris szövegrészeknek az alapos vizsgálatával nem az volt, hogy bebizonyítsam a lehetetlent, vagyis hogy egy *Ulysses* fordítás lehet olyan zseniális, mint az eredeti, hanem hogy demonstráljam, nem szükségszerű, hogy egy fordítás minden része kevesebb epifániát nyújtson az olvasónak, mint az eredeti. Persze nyitva marad a kérdés, hogy lesz-e valaha valaki, aki hajlandó olyan kreatív együttműködéssel olvasni ezeket a részecskéket, mint amit lehetővé tesznek. Ez viszont már nem a fordító gondja. A fordítónak elég az a tudat, hogy a szöveg oszt lapot, ha az olvasó veszi a lapot.